

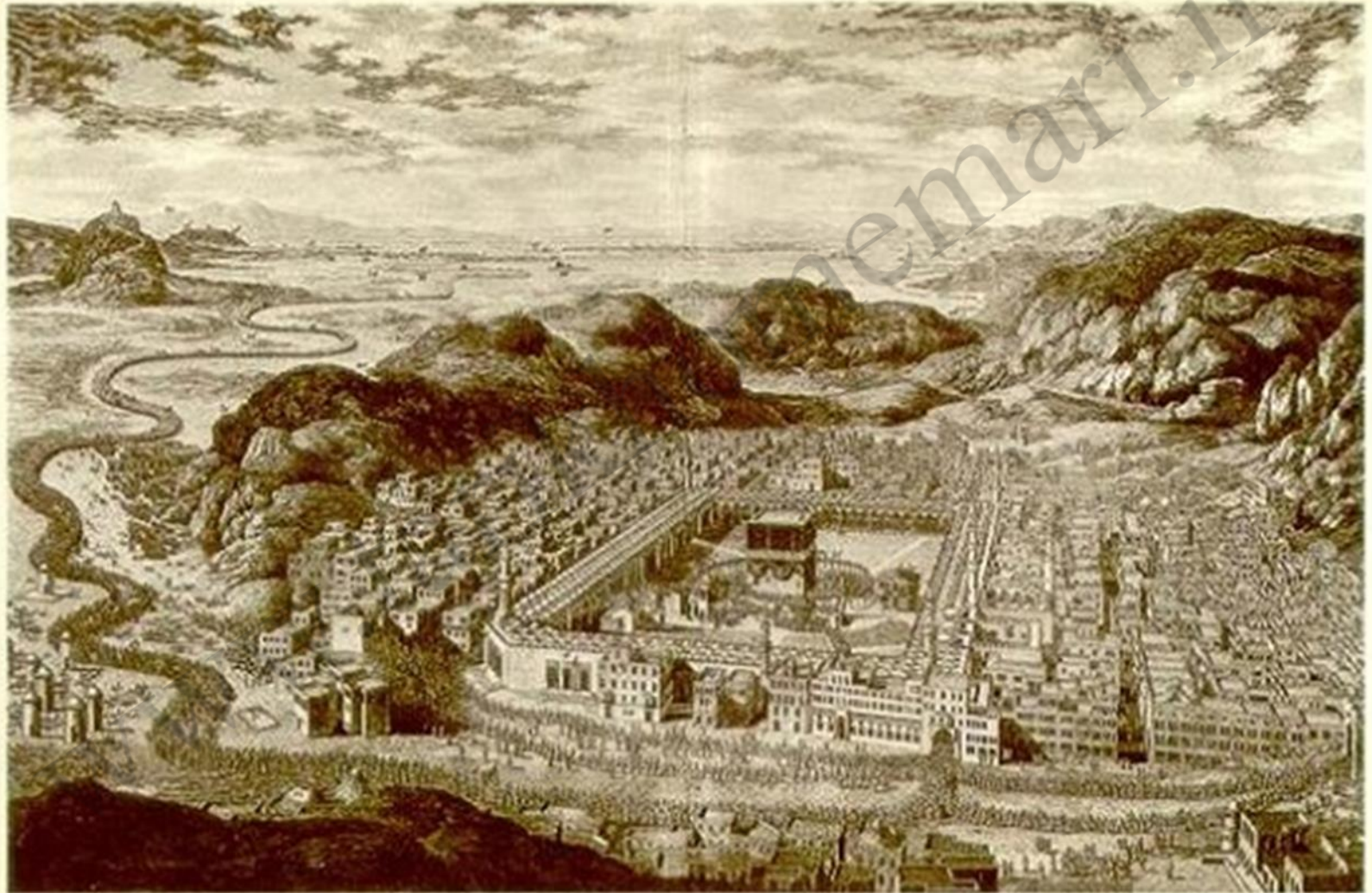
درس تاریخ شهر در ایران

معنای شهر در اسلام
و ساختار مفهومی - کالبدی شهر اسلامی

www.tarikhomemari.ir

دکتر لادن اعتضادی
دانشگاه شهید بهشتی
۱۴۰۰-۱۴۰۱

شهر در اسلام و ساختار مفهومی - کالبدی شهر اسلامی

استقرار در عربستان و واحه نشینه

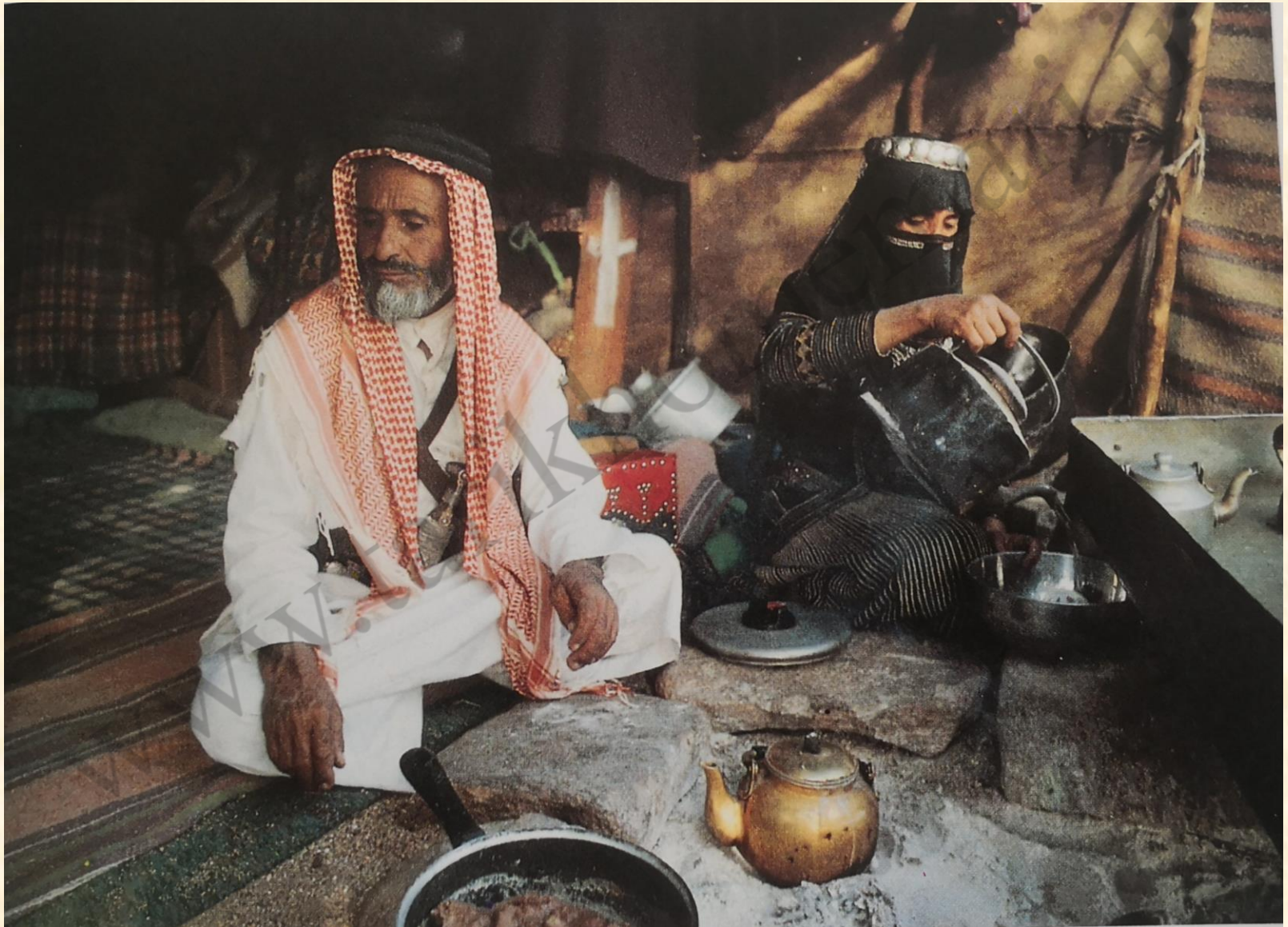

استقرار در عربستان و واحه نشینے

باغ در واحه

بادیه نشینے و شہر نشینے در صدر اسلام

مفهوم شهر در اسلام و ساختار مفهومی - کالبدی شهر اسلامی

بر اساس نظریهٔ نجم الدین بیات

www.tarikhomemari.ir

مفهوم و ساختار مفهومی - کالبدی شهر اسلامی

به نظر بجات شهر اسلامی عبارت است از نمایش فضایی شکل و ساختمان اجتماعی، که بر اساس ایدئال های اسلامی که فرم های ارتباطی و عناصر تزئینی خود را نیز در آن وارد کرده است.

اما فراتر از مفهوم اجتماعی، اصل دیگری بر جامعه مسلمانان حاکم است و آن محدود نبودن به زمان و نداشتن جغرافیای خاص است که مفهوم «امت اسلامی» آن را تعریف می کند.

«امت» جماعتی است که یکسری آداب و روش زندگی را مشترکاً رعایت می کند، جامعه ای که بسوی یک قبله واحد روی می کند و [شهر] قبل از آن که به عنوان یک محل سکونت مطرح شود به صورت یک «جهت نگاه» تعریف می شود.

ساختار مفہومے - کالبدک شہر اسلامی
مسجد نماد شہر اسلامی

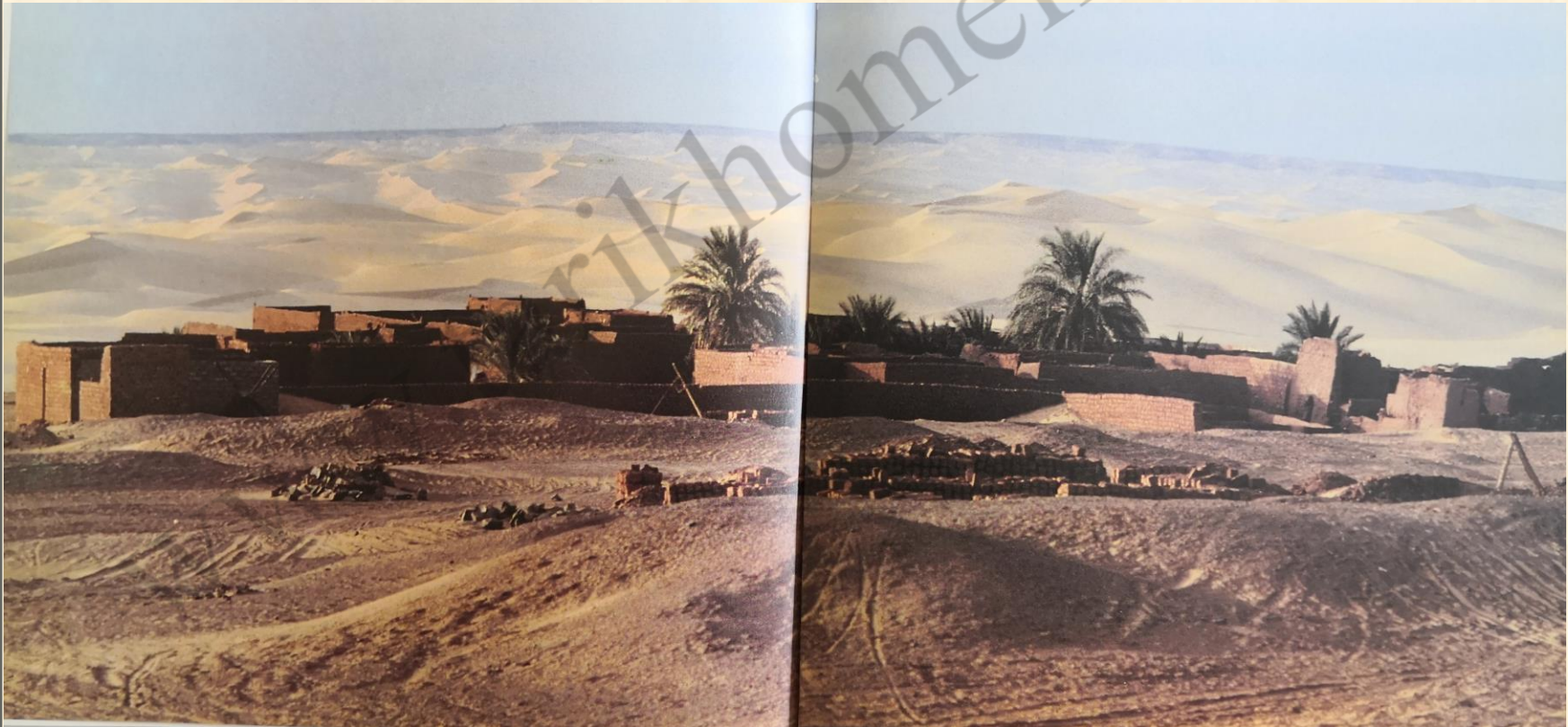
مسجد بنیان اتحاد جامعهء اسلامی

مسجد در واحه

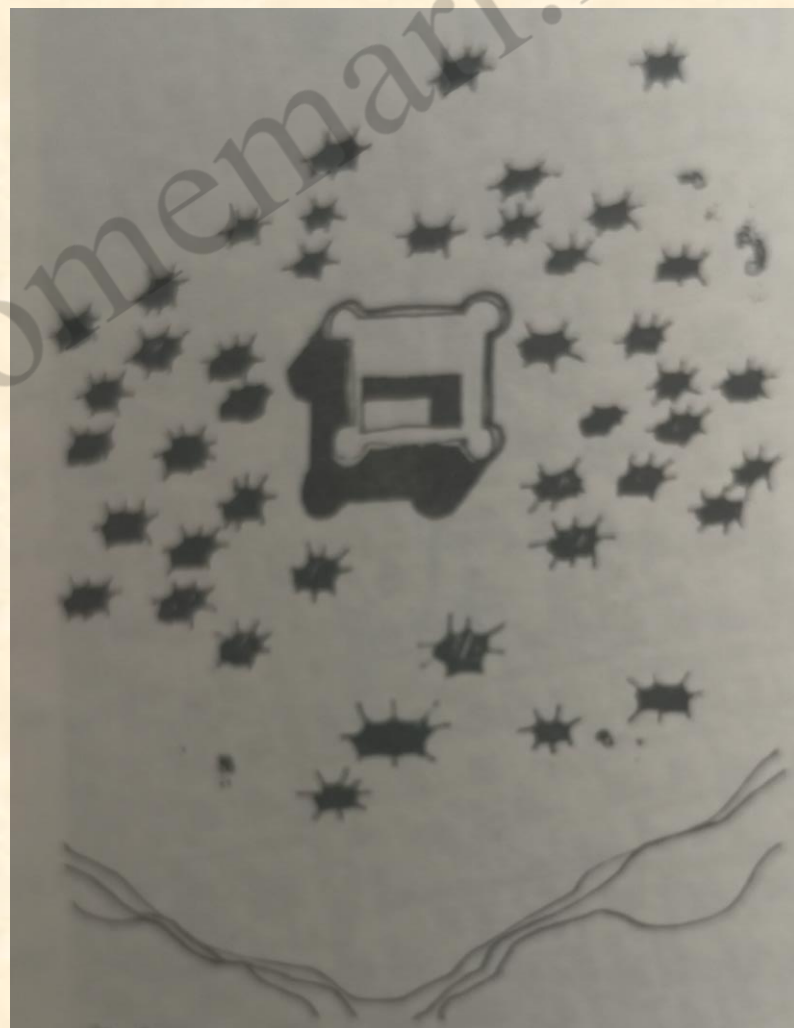
شمایه از نخستین شهرها در عربستان

شاید بصره و کوفه نیز خارج از عربستان و در مرزهای ایران پس از وضعیت کپر نشینی اولیه به چنین صورتی در آمده بودند.

شهر در اسلام : بنیادهاک ساخت شهر اسلامے در سرزمین هاک مفتوحه

آغاز استقرار در پیرامون شهرهای مفتوحه در صدر اسلام

مفهوم شهر براء امت اسلامي

از دید نجم الدین بemat، برای فرد مسلمان شهر مفهوم خاصی دارد زیرا چه در هرات یا سمرقند، چه در بغداد یا فاس، او پنج بار در روز شهر خویش را فراموش می کند و از آن خارج می شود و در ذهن خود به سوی شهر دیگری نظر می اندازد که آن شهر «مکه» است.

و البته منظور او شهر مکه نیست بلکه «کعبه» آن مکعب سیاه است که مقصد «امت واحده» اسلامی است.

حال ظرف این امت واحده همان «بیت الاسلام» است. شهری که با بعد انسانی اش مطرح می شود.

جستجوی مفهوم شهر اسلامی را در کتاب «شهر اسلام» بemat که با عنوان «شهر اسلامی» ترجمه شده بخوبی می توان پی گرفت.

تصور بسات و سایر محققان از شهر اسلامی مکانی محکم ، امن و سالم برای «امت» اسلامی است.

همان است که به آن می‌توان «بیت الاسلام» گفت.
این البته شهر ایدئال اسلامی است نه قاهره یا اصفهان یا سمرقند،
بلکه جایی که امت واحده در آن در امنیت و سلام به سر می‌برد.

اما جای پای این ایدئال‌ها را در جای جای شهرهای مسلمانان می‌توان یافت:
طبری در بارهٔ احداث شهر کوفه می‌نویسد که نخستین بنای این شهر با مسجد آغاز شد و برای
ابعاد آن از تیراندازی خواستند تا به چهارسو تیر بیندازد.
که عملی نمادین و معنوی برای تعیین ابعاد مادی مسجد است.

از نظر بسات شهر اسلام یا دارالسلام به منزلهٔ خانهٔ یک خانواده است که همپیوندی افراد آن
از ابعاد مادی و معیشت فراتر رفته و بعدی معنوی یافته‌است.
اگر پولیس یونانی با شهروندان همساز از نظر اقتصادی و تجارت معنی می‌شود و شهر رومی
با شهروندانی تعریف می‌شود که در هر کجای امپراتوری شهروندان «رم» و وابستگان
امپراتوراند، شهر اسلامی جامعه‌ای را دربر دارد که پیوندی معنوی آن‌ها را گردهم آورده‌است.

۳- شهرهایی که جنبه تقدس موجب قدرت و شکوفایی آنها شده مانند نجف، کربلا، دمشق، قم و مشهد.

۴- شهرهای که جنبه تاریخی - فرهنگی و هنری آنها غلبه دارد مانند: قاهره، استانبول و اصفهان و پیشتر نیشابور و ری و بغداد.

از میان همه، بمات شهر «فاس» در مراکش را به عنوان نمادی کاملتر از شهر اسلامی معرفی می‌کند.

عناصر اصلی شهر اسلامی در همه این شهرها نقش ساختاری شهر را ایفا می‌کنند

که به تعبیر ریچارد فرای عبارتند از:

الف- مسجد، نماد پایگاه اسلامی شهر (مذهب)

ب- دارالاماره یا ارگ، نماد پایگاه مدیریتی مبتنی بر شریعت اسلام (حکومت)

ج- بازار، نماد زندگی و معیشت مردم شهر اسلامی (تجارت و حرف)

د- محلات، نماد حضور امت اسلام (جامعه مسلمان یا امت واحده)

* از نظر نباید دور داشت که امت اسلامی جامعه‌ای روادار باید باشد که در شهر اسلامی زندگی و معیشت و عبادت اهل کتاب را روا می‌دارد و محلات آنها نیز در ساختار شهر اسلامی حضور دارد.

مفهوم شهر در تاریخ تمدن اسلام

www.tarikhohememari.ir

در تاریخ جهان اسلام شهرهای زیادی شهرت یافته‌اند که گرچه هیچیک نماد کامل شهر ایدئال اسلامی نیستند اما هریک به وجهی بیانگر شهر اسلامی بوده‌اند.

۱- شهرهایی که بواسطه تجارت و قرار گیری در مسیر عبور کاروان‌ها و یا بندرگاه پدید آمده‌اند، در این شهرها تجارت نقش مهمی ایفا می‌کرده است؛ و بازار عامل رونق اقتصادی، و همزمان قدرت حکومت و نیز شکوفایی فرهنگ اسلامی و تعدد مساجد و مدرسه‌ها می‌شده است، مانند: اسکندریه، صور، عکا، تونس، تجده، بصره، مسقط، تا آسیای جنوب شرقی و آفریقا یا شهرهای مسیر ابریشم (عمدتاً از پیش موجود بوده و در دوران اسلامی شکوفا شده‌اند.) مانند سمرقند و شهرهای ماوراءالنهر تا نیشابور و ری و بغداد که علاوه بر بازار پر رونق، محافل مذهبی مهمی در آنها شکل می‌گیرد و مرکز شهر غالباً با مدرسه، خانقاه در کنار مسجد و میدان و بازار تعریف می‌شده است و همزمان از مراکز علمی و مذهبی بوده‌اند.

۲- شهرهای نوبنیادی چون مدینه، کوفه و بصره که نقش حکومت و قدرت در آنها غلبه داشته و علی‌رغم بنیاد اولیه‌شان که تجارت بوده و بعضاً مانند بصره و کوفه تخریب شده بودند و سپس به دست مسلمانان برای اقامت سپاهیان ساخته شدند. این شهرها چون بصره و کوفه، به تدریج مرکز حکومت یا خلافت شده و الگویی شبیه مدینه پیدا می‌کنند.

عناصر ساختارک و بافت شهرهاک اسلامے :

استحکامات، برج و بارو و دروازه ها

راسته بازار، که از دروازه شروع می شود و در مرکز شه به مسجد می رسد.

مسجد جامع، در مرکز شد و در یک سر بازار.

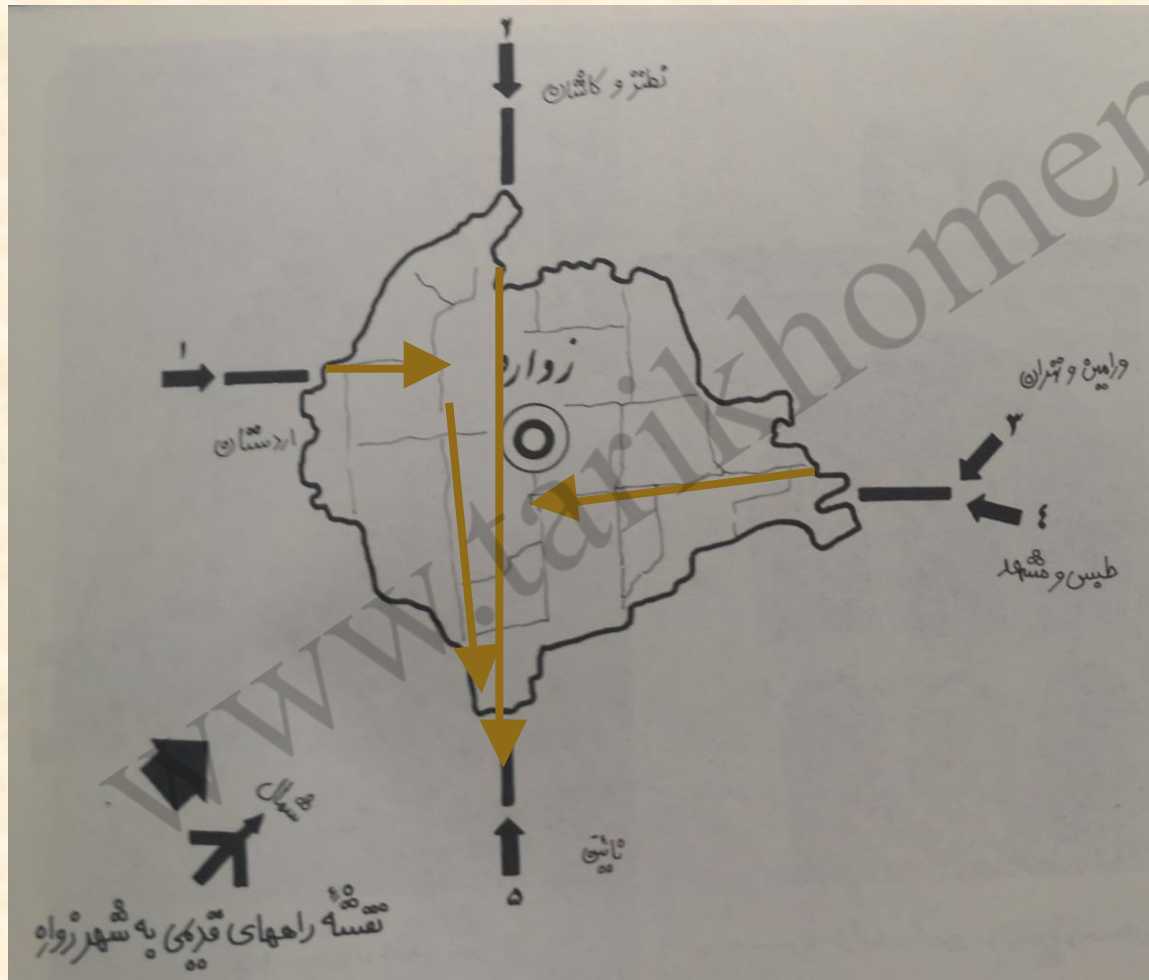
ارگ یا دارالاماره (دارالحکومه)، در مرکز شهر و در مقابل مسجد و بازار .

میدان، عرصه باز عمومی شهر و حلقه اتصال سه عنصر کلیدی مسجد، ارگ و بازار

محلات، مکان استقرار امت ، با ساختاری مشابه شهر: درای مرکز محله با بازارچه، مسجد (و تکیه و زیارتگاه) و خانه بزرگ یا ریش سفید محله.

نمونه بافت و ساختار یک شهر ایرانی - اسلام

عناصر ساختاری با معابر و محلات شهر درهم می‌تنند و «بافت شهر» (Urban Texture) شکل می‌گیرد.

دروازه‌ها مسیر راسته‌های اصلی (بازار) و استخوانبندی شهر را تعیین می‌کنند

عناصر ساختارک شهر ایران - اسلام و اجزای آنها

۱- مسجد جامع که تعریف کننده و متمایز کننده شهر از قصبه و رستاق بوده و بعضاً شهرهای بزرگ به طور استثنایی و با اجازه خلیفه دارای چند مسجد جامع بوده اند. مساجد متعدد کوچکتر در شهرها نقش مساجد محله‌ای را داشته و به نحوی مرکز محله را تعریف می‌کرده‌اند.

مساجد جامع در آغاز بازار (از درون شهر) قرار داشتند اما به تدریج با رشد بازار گاه در میان بازار قرار می‌گرفتند. مساجد اگر در آغاز بازار بودند؛ مشرف به میدان شهر و نزدیک ارگ قرار داشتند. مساجد جامع، وسیع و پذیرای جمعیت شهر برای نمازهای جماعت بودند با شبستان‌ها و صحن‌ها، وضوخانه و حوض‌های آب و بعضاً دارای پایاب قنات.

در صحن مساجد درخت نمی‌کاشتند ولی جای این سبزینه را در ایران کاشی‌های رنگی نمای رواق‌ها و ایوان‌ها و گنبد پر می‌کردند.

بعضاً مساجد جامع همجوار یا یکپارچه با مدارس بودند.

مناره‌ها و گنبد مساجد علاوه بر کارکردهای ایستایی یا کارآیی (مآذنه بوده) یا زیبایی (به علت پرداخت‌های هنرمندانه‌شان)، که بحث‌های معماری هستند، از جهت شهرسازی نقش نشانه شهری را داشتند.

مسجد و مآذنه نماد بنیادین بصری و معنایی شهرهای اسلامی است.

نمونه بافت و ساختار یک شهر ایرانی - اسلامی

عناصر ساختاری با معابر و محلات شهر پیرامون مسجد درهم می‌تند

مسجد جامع هسته اصلی
شکل دهنده به شهر
اسلامی.
بازار عنصر ساختاری
همچون ستون فقرات شهر
است.